

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

УДК 347.2(477)

Рубаник В. Є.

ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УСРР 1922 Р.

Історик права, намагаючись відобразити у всій сукупності процес правових змін за деякий визначений період часу і роблячи спробу не обмежуватись відслідкуванням генези лише якоїсь однієї, цілком визначеної галузі права, а показати розвиток такого складного комплексного інституту, яким виступає інститут права власності, неодмінно буде повинен мати справу з цілісною системою даного суспільства на цьому конкретному, обраному ним відрізьку історичного поступу. Початок 1920-х років став для України і початком її сходження на свою Голгофу, черговим кроком до вже недалекого апогею в процесі насильного втягнення республіки в орбіту реалізації волі й інтересів нових апологетів створення (точніше, – відтворення) Великої Росії, в якій Українській СРР відводилось місце, за вдалим визначенням В.І.Семененка, “уділу в Московському князівстві по-більшовицьки” [1, с. 334]. Саме в цей період відбувається “крок назад” і вимушений (але однозначно тимчасовий – як зазначав і підкреслював вождь більшовиків, “НЕП ми вводимо все-рйоз і надовго, але не назавжди”) перехід від воєнно-комуністичних до майже економічних методів регулювання, часткова відмова від правового нігілізму і знов-таки вимушене визнання необхідності права як такого й у новому – радянському – суспільстві.

Один з ідеологів правової політики більшовиків, П.І. Стучка, ще в 1919 році писав: «Розуміючи право в буржуазному смислі, ми про пролетарське право і говорити не можемо, оскільки метою самої соціалістичної революції є усунення права, заміна його новим соціалістичним порядком» [2, с. 256], але вже на початку 20-х рр. виголошує прямо протилежну тезу: «З перемогою пролетаріату буржуазне право діалектично перетворюється у право нової якості, яке ми називаємо радянським» [3, с. 572].

П.І. Стучка зазначав, що настав момент приступити до кодифікації, до «зведення усього пролетарського права перехідного часу у систематичну збірку». Структура такої збірки, на думку П.І.Стучки, повинна була мати наступний вигляд: спочатку – конституція, далі – відділ соціального права (включаючи сімейне право і право соціального забезпечення). За сімейним правом мали йти майнові права, вірніше, скасування й обмеження цих прав (скасування приватної власності на землю, націоналізація землі і виробництва), а також «допустимість застосування пережитків приватної власності перехідного періоду». Завершувати збірку повинні були кодифікаційні норми трудового і міжнародного права. Об'єднані в кодекс норми мали складати “обов’язкове для всіх право, тоді як всі подальші узаконення

будуть являти собою лише самі загальні місця” [4, с. 269 – 270]. Визначаючи роль і місце Цивільного кодексу в системі радянського законодавства, П.І.Стучка писав: “Якщо Цивільний кодекс можна назвати взагалі викладенням в параграфах політичної економії даної епохи чи економічної політики даної класової держави, то радянський ЦК повинен явитись викладеною в параграфах ... політичною економією перехідного періоду, економічною політикою Радянської влади” [5, с. 411.].

Саме в такому руслі і відбувалась розробка перших кодексів радянського періоду. Як підкреслював В.А. Чехович, перша кодифікація радянського законодавства була своєрідним “матеріальним втіленням” курсу на революційну законність, проголошеного з переходом до нової економічної політики, наочним свідченням відмови від правового нігілізму перших пореволюційних років [6, с. 220.]. На думку Т.І. Ковальчук, ідея кодифікації тісно пов’язана з політичним розвитком держави: з самого початку ця ідея виникає як прояв влади і прослідковується від Юстиніана, в якого вже проявляється бажання показати велич римлян, і до Людовіка XIV, укази якого стали прообразом майбутньої кодифікації, проведеної Наполеоном; ця ідея простежується і в реформаторстві ХУІІІ ст. (Фрідріх Великий в Пруссії, Йосиф II в Австрії), і в подальші часи [7, с. 99.]. “Проведення кодифікації, – пише Т.І.Ковальчук, – пов’язане з соціальною кризою, коли з’явилась нагальна потреба зафіксувати нові правила соціальної поведінки та стабілізувати розвиток суспільства шляхом прийняття нового правового документа. ... Проведення кодифікаційних робіт пов’язувалось з необхідністю пригасити соціальний конфлікт чи з метою правового закріплення результатів боротьби найслабших чи середніх класів за звільнення від боргів чи переділ земель” [8, с. 101.]. Як підкреслював Ж.Фурре, наскільки кодифікація об’єднує націю на шляху соціального єднання, настільки ж вона роз’єднує суспільство в часи соціального вибуху. [9, Р.14.– Р. 11s.] Підтвердженням цієї тези стала і перша радянська кодифікація початку 20-х рр.

Перехід до нової економічної політики загальноприйнятним стало пов’язувати з широким допуском і активним використанням приватної ініціативи. Однак, це зовсім не означало, що і в правовому регулюванні вирішальна роль теж належала приватноправовим започаткуванням: навпаки, – ті граничні межі, до яких правляча партія погоджувалась і могла дозволити поширення приватногосподарської ініціативи, ще на початковому етапі НЕПу відразу були чітко і недвозначно окреслені. “Обмежувачами” виступили, перш за все, “Декларация основных частных имущественных прав, признаваемых РСФСР”, прийнята ІІІ сесією ВЦВК ІХ скликання 22 травня 1922 р. [10, Ст. 423] і її аналог в Українській СРР – постанова ВУЦВК від 26 липня 1922 р. “Про основні приватні майнові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР” [11, Ст. 492.]. За визначенням О.В.Дзери, російський декрет та українська постанова були прийняті для врегулювання взаємовідносин між державними органами і приватними особами та їх об’єднаннями, а також з метою проголошення певних майнових прав громадян і гарантій захисту цих прав [12, с. 40.]. Цими актами під суворий контроль ставились будь-які угоди, внаслідок яких могло виникати чи встановлюватись право власності на нерухоме майно, допускалось лише користування нерухомістю на засадах орен-

ди; коло об'єктів права приватної власності обмежувалось рухомим майном, не вилученим з цивільного обігу. Аналізуючи постанову ВУЦВК від 26 липня 1922 р., В.Д. Гончаренко наголошував, що в галузі майнових прав громадянам надавалися: а) право власності на денационалізовані будівлі як у містах, так і в сільській місцевості, з правом відчуження цих будівель і з передачею покупцеві права оренди земельної ділянки під будівлею; б) право забудови – як у місті, так і в сільській місцевості – на основі угод з виконкомми місцевих Рад, на строк не більше 49-ти років; в) право власності на рухоме майно, до якого відносились промислові і торгівельні підприємства, засоби виробництва, знаряддя праці, товари, грошові капітали, предмети домашнього господарства і особистого вжитку; г) право застави зазначеного майна; д) авторське і винахідницьке право, право на товарний знак; е) право спадкування за законом і за заповітом – при умові, що спадковане майно у грошовому вираженні не перевищує 10 тис. руб. золотом [13, с. 193-194]. В постанові ВУЦВК зазначалось, що вона не має зворотної сили, тобто не поновлює права власності, яке виникло в період до жовтня 1917 р., не скасовує експропріації (соціалізації, муніципалізації, реквізиції, конфіскації) власності на основі “революційного права” і не надає правових підстав колишнім власникам експропрійованого майна вимагати його повернення [14, Ст. 492.].

Декларація ВЦВК РСФРР від 22 травня 1922 р. проголошувала основні принципи положення правового регулювання майнових прав, однак – без конкретної регламентації окремих категорій цих прав, що визнавались декларацією. Розгорнуте ж врегулювання майнових прав, і в першу чергу – права власності, повинне було віднайти своє втілення у Цивільному кодексі, розробку якого заключним (VI) розділом декларації від 22 травня 1922 р. було покладено на Президію ВЦВК і Раднарком РСФРР. Окрім кодексів, передбачалось також до п'ятої річниці революції укласти Повний збір законів РСФРР [15, с. 99.] – мабуть, ніяк не давали спокою більшовицьким лідерам лаври графа М.М.Сперанського !..

Яким шляхом передбачалось це робити, без будь-яких умовностей визначив сам В.І. Ленін у двох листах у лютому 1922 р. 20 лютого він пише листа Д.І. Курському “О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики” [16, с. 396 – 400], зазначаючи на самому початку: “Не размножать, только показывать под расписку, не дать разболтать, не проболтать перед врагами”. І, відразу беручи бика за роги, ставить завдання: “Теперь особенно боевая роль выпадает на долю НКЮста; ... Усиление репрессии против политических врагов Соввласти и агентов буржуазии (в особенности меньшевиков и эсеров); проведение этой репрессии ревтрибуналами и нарсудами в наиболее быстром и революционно – целесообразном порядке; обязательная постановка ряда образцовых (по быстроте и силе репрессии; по разъяснению народным массам, через суд и через печать, значения их) процессов в Москве, Питере Харькове и нескольких других важнейших центрах; воздействие на нарсудей и членов ревтрибуналов через партию в смысле улучшения деятельности судов и усиления репрессии; – всё это должно вестись, упорно, настойчиво, с обязательной отчетностью (самой краткой, в телеграфном стиле, но деловой и аккуратной, с обязательной статистикой того, как карает и как учится карать НКЮст ... Подтянуть, встряхнуть, перетряхнуть нарсуды и научить их карать беспощадно,

вплоть до расстрела, и быстро за злоупотребления новой экономической политикой, это долг НКЮста. За это он отвечает” [17, с. 396-397]. А оцінювати діяльність кожного члена колегії НКЮсту Ленін приписує “ после справки: ... скольких бюрократов ты закатал в тюрьму за бюрократизм и волокиту? скольких купцов за злоупотребление непо ты подвёл под расстрел? ... Не можешь ответить на этот вопрос? – значит ты шалопай ...” [18, с. 398] І далі, визначаючи шляхи створення нового цивільного законодавства, вказує: “Не перенимать (вернее, не дать себя надуть тупоумным и буржуазным старым юристам, кои перенимают) старое, буржуазное понятие о гражданском праве, а создавать новое. Не поддаваться Наркоминделу, который “по должности” тянет линию “приспособления к Европе”, а бороться с этой линией, вырабатывать новое гражданское право, новое отношение к “частным” договорам и т. п. Мы ничего “частного” не признаём, для нас всё в области хозяйства есть публично – правовое, а не частное. ... Отсюда – расширить применение государственного вмешательства в “частноправовые” отношения; расширить право государства отменять “частные” договоры; применять не *сoprus juris hominū* к “гражданским правоотношениям”, а наше революционное правосознание; показывать систематически, упорно, настойчиво на ряде образцовых процессов, как это надо делать с умом и энергией; через партию шельмовать и выгонять тех членов ревтрибуналов и нарсудей, кои не учатся этому и не хотят понять этого”. Завершуючи свої настанови, Ленін підкреслює: “...Если НКЮст не докажет рядом образцовых процессов, что он умеет ... карать не позорно-глупым, “коммунистически-тупоумным” штрафом в 100 – 200 миллионов, а расстрелом, – тогда НКЮст ни к чёрту не годен ...” [19, с.400].

Коли ж 21 лютого 1922 р. при розгляді проекту ЦК на засіданні Раднаркому РСФРР приписи Леніна щодо цього кодексу були піддані сумніву неекстремістськи налаштованими членами уряду, він відразу, наступного дня, пише нового листа – на цей раз адресувавши його В.М.Молотову і аж ніяк не стримуючи себе у виразах: “Обращаю внимание на то, что вчера в Совнаркоме совершенно изгадили, как мне сообщает тов. Горбунов, гражданский кодекс. Именно те предостережения, которые я делал в письме Курскому, оказываются не принятыми во внимание.” І знову наголошує, що головним завданням є “полностью обеспечить интересы пролетарского государства с точки зрения возможности контролировать (последующий контроль) все без изъятия частные предприятия и отменять все договоры и частные сделки, противоречащие как букве закона, так и интересам трудящейся рабочей и крестьянской массы. Не рабское подражание буржуазному гражданскому праву, а ряд ограничений его в духе наших законов” [20, с. 401].

Керуючись саме цими настановами, 31 жовтня 1922 р. четверта сесія ВЦВК ІХ скликання приймає Цивільний кодекс РСФРР і своєю постановою вводить його в дію з 1 січня 1923 р. [21, Ст. 904] На основі Цивільного кодексу РСФРР і в повній відповідності з його засадничими принципами НКЮ УСРР створює проект ЦК Української СРР, який по суті являв собою цілковите запозичення російського кодексу: ЦК УСРР містив ті ж 435 статей, що і ЦК РСФРР, а зміст усіх статей був абсолютно тотожним [22, с. 29-30]. Постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. Цивільний кодекс УСРР вводився в дію з 1 лютого 1923 р. [23, Ст. 780]

В цій постанові вказувалось, що: а) ніякі спори у цивільних правовідносинах, які виникли до 7 листопада 1917 р., не будуть прийматись до розгляду ні судовими, ні іншими установами УСРР; б) спори, що виникли в період від 7 листопада 1917 р. до 1 лютого 1923 р., регулюються законодавством, яке діяло в момент їх виникнення; в) оскільки правовідносини, які допускались чинними на момент їх виникнення законами, врегульовувались останніми недостатньо повно, до таких правовідносин застосовуються норми ЦК 1922 р.; г) допускалось поширювальне тлумачення норм ЦК – у випадках, коли це вимагалось “необхідністю охорони інтересів держави і трудящих мас”; не підлягає ніякому сумніву (а практика багаторазово підтверджувала це), що під таке визначення можна було підвести будь-що і пояснити це зазначеною “необхідністю”; д) тлумачення постанов кодексу на основі законів “повалених урядів” і практики дореволюційних судів заборонялось; е) загальна позовна давність у три роки поширювалась і на правовідносини, які виникли до введення у дію ЦК УСРР. Вельми показовим був п. 8 постанови, згідно якого права громадян іноземних держав на вільне пересування територією УСРР, обрання ними професій, відкриття і придбання торгівельно-промислових підприємств, надбання речових прав на будівлі і землю могли бути обмеженими постановами відповідних центральних відомств УСРР за узгодженням з Наркоматом зовнішніх справ.

Не менш значимою була і ст. 1 ЦК, в якій визначалось, що “цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються у протиріччі з їх соціально – господарським призначенням”. Ст. 2, яка містила постанову про те, що спори щодо цивільних прав вирішуються у судовому порядку, у примітці до цієї статті відразу ж виводила з-під судового розгляду майнові спори між державними органами, зазначаючи, що такі підлягають розгляду і вирішенню в порядку, встановленому окремими постановами.

Досить нетривіальним був і перелік підстав для визнання особи недієздатною: ч. 3 ст. 8 ЦК визначала, що особа могла бути оголошена недієздатною, якщо вона „надмірним марнотратством розоряла майно, що знаходилось у її розпорядженні”. При цьому ні визначень, що є „марнотратством”, а тим більше – „надмірним”, ні навіть будь-яких згадок про це в тексті ні тут, ні далі не було.

Норма ст. 20 встановлювала порядок, за якого майно, вилучене з цивільного обороту, могло виступати як об’єкт цивільного регулювання лише в тих випадках, коли це прямо і позитивно вказувалось законом. Земля згідно ст. 21 проголошувалась надбанням держави і не могла бути предметом цивільного обороту; володіння землею допускалось виключно на праві користування. А примітка до цієї статті містила вказівку на те, що зі скасуванням приватної власності на землю відмінюється і поділ майна на рухоме і нерухоме.

У ст. 22 наводився перелік майна, вилученого з приватного обороту і зазначалось, що все це майно не підлягало відчуженню, не могло бути предметом застави, а також не могло бути обернене на задоволення кредиторів в порядку стягнення. До такого майна законодавець відносив: а) промислові, транспортні і інші підприємства в цілому; б) промислові заклади (фабрики, заводи, копальні тощо); в) устаткування промислових підприємств; г) рухомий склад залізниць, морські і річкові судна і літальні апарати; д) споруди залізниць, водного і повітряного транспорту, народного

зв'язку (телеграфного, телефонного і радіоустановки загального користування), гідротехнічні і призначені для обслуговування товарообміну споруди (елеватори, холодильники тощо), а рівно електричні установки загального користування; е) комунальні споруди; є) будівлі. У ст. 23 визначалось, що із приватного обороту є вилученими зброя, вибухові речовини, військове спорядження, анульовані цінні папери, спиртні напої вище встановленої законом міцності і сильнодіючі отрути; порядок же придбання мисливської зброї і боеприпасів до неї регулювався окремими правилами. Золото, срібло, платина і метали платинової групи в монеті, злитках і сирому вигляді, іноземна валюта, виписані в іноземній валюті платіжні документи (векселі, чеки, переводи тощо), іноземні фондові цінності (акції, облігації, купони до них і т. п.) могли бути предметом угод виключно в межах, визначених спеціальним законодавством (ст. 24).

Ст. 52 виділяла власність: а) державну (націоналізовану і муніципалізовану); б) кооперативну; в) приватну. У ст. 53 законодавець визначив, що земля, її надра, ліси, води, залізниці загального користування можуть бути виключно власністю держави, а в ст. 54 давав перелік об'єктів права приватної власності, до яких відносив: ненаціоналізовані будівлі, заклади торгівлі, промислові підприємства, що мали найманих робітників у кількості, яка не перевищувала передбаченої особливими законами, засоби і знаряддя виробництва, гроші, цінні папери і інші цінності, в тому числі золота і срібна монета і іноземна валюта, предмети домашнього вжитку і особистого споживання, товари, продаж яких не заборонено законом, і всяке інше майно, не вилучене з цивільного обороту. Згідно норми ст. 55 підприємства, в яких кількість робітників перевищувала встановлені законом обмеження, телеграф і радіотелеграф, рівно як і інші споруди, що мали державне значення (хоча, знов-таки, ніякого визначення цього терміну кодекс не містив), могли бути предметом приватної власності не інакше, як на основі концесії, отриманої від уряду.

ЦК у ст. 57 визначав, що законно існуючі кооперативні організації можуть володіти різного роду майном нарівні з приватними особами. Промислові підприємства, які були організовані або придбані кооперативними організаціями в порядку, встановленому законом про відповідний вид кооперації, могли згідно норми цієї статті перебувати у власності зазначених кооперативних організацій незалежно від кількості зайнятих на підприємстві найманих робітників – цим встановлювались переваги правового режиму кооперативної власності.

Норма ст. 58 вказувала, що власнику в межах, визначених законом, належить право володіння, користування і розпорядження належним йому майном; у примітці до статті зазначалось, що розпорядження державним майном, здійснюване органами держави, обмежується правилами ст. 22 ЦК і положенням про відповідні органи. Ст.ст. 59-60 містили норми, якими визначався порядок охорони і захисту права власності, у ст.ст.61-65 встановлювався правовий режим спільної власності; ст.ст. 66-67 визначали порядок і момент переходу права власності; норма ст. 68 передбачала перехід у власність держави безгосподарного майна, а норми ст.ст. 69-70, даючи визначення реквізиції і конфіскації, встановлювали підстави, умови і порядок їх проведення; ст.ст. 71-84 регламентували право забудови, визначаючи, що відведення земельних ділянок у містах під будівництво житлових будинків

здійснюється на чітко встановлений строк (для дерев'яних будинків – 50 років, для побудованих з дерева і цегли – 55 років, для цегляних – 60 років), після якого будинки переходять у житловий фонд місцевих Рад. В сільській місцевості будинки і господарські будівлі зводились на праві власності.

Намагаючись в цілому оцінити Цивільний кодекс УСРР 1922 р., не можна не зазначити, що він став етапним кроком у розвитку українського цивільно-правового регулювання, яке, за оцінкою В.А. Чеховича, «об'єктивно відповідало тим історичним і соціально-економічним умовам, що склались в період НЕПу» [24, с. 221]. З іншого боку, ЦК 1922 р. став першою реально діючою в межах адміністративно визначеної території української держави кодифікаційною збіркою цивільно-правових норм.

Якщо ж зробити спробу виділити характерні риси й особливості правового регулювання відносин власності у Цивільному кодексі УСРР 1922 р., то, поділяючи загалом точку зору О.В. Дзери з цього приводу [25, с. 43-44], до них можна віднести: а) визнання трьох видів (форм) власності і наявності багатокладності в економічно-господарській сфері; б) чітке визначення кола об'єктів права державної, кооперативної і приватної власності; в) встановлення, а в ряді випадків – пряме обмеження правомочностей власника; г) розрізнення правових режимів державної, кооперативної і приватної власності з наданням прямих законодавчо закріплених переваг двом першим видам (формам) як «соціалістичним»; д) пряме визначення кола об'єктів права власності, вилучених з цивільного обороту повністю; е) встановлення особливого правового режиму для чітко визначених окремих видів майна; є) введення інституту «права забудови», яким обмежувалось право власності на житловий будинок; ж) закріплення принципу примату політики над економікою і правом; з) відсутність стабільності правових норм, часті зміни законодавства – як шляхом введення нових редакцій вже існуючих статей, так і через створення нових і доповнення ними ЦК; и) нічим і ніяк не обмежене втручання партійних органів у розробку засад і практичне здійснення правової політики у всіх її проявах.

Тим не менш, звернення до досвіду кодифікаційної роботи 1920-х рр., а в деяких випадках і можливість прямого запозичення як безпосередньо самого досвіду, кодифікаційної техніки, а інколи – й окремих норм, якими врегульовувались цивільні правовідносини періоду багатокладності економіки, – все це, на наш погляд, робить далеко не безкорисним детальний аналіз правотворчості в такий, здавалось, досить віддалений від нас час.

Література

44. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). Харків: Основа, 1995
45. Стучка П.И. Пролетарское право // Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. – Рига, 1964
46. Там же.
47. Там же
48. Стучка П.И. Государство и право в период социалистического строительства // Избранные труды по марксистско-ленинской теории права. – Рига, 1964.
49. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра:Генеза, 1996.

ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УСРР 1922 Р.

50. Ковальчук Т.І. Ідея кодифікації: історичний досвід // Правова держава: Щорічн. наук. праць / Ін-т держ. і права НАН України. – Вип. 9. – К.: Ін Юре, 1998.
51. Там же.
52. J.Fourge. Les codifications recentes et l'unité du droit. Petites affiches 18 nov. 1985. – №138.
53. СУ РСФСР. – 1922. – № 36.
54. ЗУ УСРР. – 1922. – № 31.
55. Право власності в Україні: Навч. посібн. / О.В.Дзера, Н.С.Кузнєцова, О.А.Підпригора та ін.; За заг. ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
56. Гончаренко В.Д. Держава і право України в умовах нової економічної політики (1921– початок 1929 рр.): Основні риси права // Історія держави і права України: У 2-х ч.– Ч. 2./ А.Й.Рогожин, М.М.Страхов, В.Д.Гончаренко та ін. – К.: Ін Юре, 1996..
57. ЗУ УСРР. – 1922. – № 31.
58. Новицкий И.Б. История советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1957.
59. Ленин В.И. О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики: Письмо Д.И.Курскому, 20.02.1922г. // Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 44.
60. Там же.
61. Там же.
62. Там же.
63. Ленин В.И. Письмо в Политбюро ЦК РКП(б) о гражданском кодексе РСФСР, 22 февраля 1922 г. // Полн. собр. соч. – Т. 44
64. СУ РСФСР. – 1922. – № 71.
65. Радянська Україна. – 1926. – № 13/13.
66. ЗУ УСРР. – 1922. – № 55
67. Чехович В.А. Вказ. праця.
68. Дзера О.В. Вказ. праця.

Надійшла до редакції: 08.11.2005 р.